

Регіоналізація і глобалізація

Ольга ІЛЯШ

**НЕГАТИВНІ НАСЛІДКИ
МІЖНАРОДНОЇ МІГРАЦІЇ
ЛЮДСЬКИХ РЕСУРСІВ
ЗА УМОВИ ФОРМУВАННЯ В УКРАЇНІ
ЗОНИ ВІЛЬНОЇ ТОРГІВЛІ****Резюме**

Розглянуто можливі ризики та негативні наслідки розвитку економіки України від формування зони вільної торгівлі в контексті міжнародної трудової міграції. Проаналізовано тенденції розвитку міжнародної міграції робочої сили в Україні та за кордоном. Обґрунтовано важливість проблеми удосконалення міграційного законодавства. Запропоновано заходи щодо регулювання трудової міграції.

Ключові слова

Міжнародна міграція людських ресурсів, зона вільної торгівлі, міграційні потоки, робоча сила, зайнятість, безробіття, ринок праці, оплата праці, міграційне законодавство.

Класифікація за JEL: F10, J60.

© Ольга Іляш, 2009.

Іляш Ольга, доцент, Львівська комерційна академія, Україна.

Ризики розвитку економіки України від формування зони вільної торгівлі в контексті міжнародної трудової міграції, а саме зростання міграційних потоків та соціальної напруги, потрібно мінімізувати у процесі підготовки угоди щодо поглибленої зони вільної торгівлі з ЄС та вдосконалення вітчизняного законодавства. Від цього залежить рівень якості життя у нашій країні, підвищення конкурентоспроможності людського капіталу та вдосконалення міграційної політики.

З метою зменшення потоків міжнародної міграції людських ресурсів на загальнодержавному рівні видається необхідним посилити правовий та соціальний захист вітчизняних працівників за кордоном; лібералізувати рух людських ресурсів; забезпечити підвищення конкурентоспроможності робочої сили через реформування системи професійної освіти та підготовки кадрів. При цьому увага має акцентуватися на узгодженні проблем розвитку людського капіталу та здійсненні цілеспрямованої соціальної політики.

Забезпеченню сталого розвитку економіки України та зниженню рівня ризиків від збільшення міжнародної міграції людських ресурсів в умовах формування зони вільної торгівлі сприятиме вдосконалення міграційної політики, запровадження державного контролю за працевлаштуванням українських громадян, усунення жорстких обмежень на використання частково і тимчасово зайнятих працівників в Україні та затвердження національної стратегії реформування системи освіти та прийняття комплексної державної програми працевлаштування випускників у напрямі підвищення конкурентоспроможності робочої сили.

Проведений аналіз¹ показує, що масштаби міжнародної міграції людських ресурсів є значними:

1. Україна й надалі залишається країною – донором робочої сили для країн Європейського Союзу (за різними підрахунками, у країнах Європи працюють до двох мільйонів українців). Загальна ж чисельність українських трудових мігрантів, які працюють за кордоном, оцінюється, за різними джерелами, у середньому від 3 до 7 млн осіб².

2. Посилюється загроза національній безпеці України через небажану імміграцію робочої сили. Попри те, що Україна посідає 4 місце у світі за кількістю іммігрантів, нераціонально виявляє себе і структура імміграції

¹Офіційний інтернет-ресурс Міністерства праці і соціальної політики // <http://www.mlsp.gov.ua/control/uk/publish/article;jsessionid=>

²Хомич Л. В.; Писаренко С. М.; Чекан І. А.; Куревіна І. О. Міжнародна міграція з України як чинник впливу на стан людського капіталу // Офіційний Інтернет-ресурс: сайт Національного інституту стратегічних досліджень <http://www.niss.gov.ua/book/Analit2007/index.htm>.

людських ресурсів. В'їзд іммігрантів відбувається найчастіше з країн ризикової міграції (Туреччина, Китай, Іран).

3. Зовнішня трудова міграція все ще залишається природною реакцією населення в умовах нерозвиненості та деформованості внутрішнього ринку праці, масового галузевого і регіонального безробіття. Зменшення попиту на кваліфікованих спеціалістів призводить до зростання потреби в низькокваліфікованій праці та дефіциту робочої сили в окремих галузях, зокрема в будівництві, сільському господарстві, сфері послуг серед окремих робітничих професій. При збереженні подібної тенденції сегмент ринку низькокваліфікованої праці в Україні в майбутньому може бути заповнений нелегальними трудовими мігрантами з країн Азії, Африки, сусідньої Молдови, інших країн СНД.

4. Держава практично не має довгострокової стратегії та дієвих механізмів, впливу на мотивацію трудових мігрантів, прийняті закони у сфері регулювання міграції людських ресурсів носять декларативний характер (Конвенція Міжнародної організації «Європейська конвенція захисту трудящих-мігрантів», «Про зловживання у сфері міграції та про забезпечення трудящим-мігрантам рівних можливостей», а двосторонні домовленості часто є лише деклараціями, в яких не враховуються реальні проблеми трудових мігрантів.

5. Збільшується ймовірність поширення нелегальних форм трудової міграції (у Росії, Греції, Іспанії, Італії, Португалії, Німеччині, країнах Центральної та Східної Європи) за рахунок різного за обсягом тіньового сектору економіки в приймаючих країнах.

6. Зростає кількість зовнішніх мігрантів серед сільського населення, молоді, жителів малих міст, поширення цього явища загалом на всі регіони; зміна характеру міграції з «човникового» на «гастарбайтерський»; розширення географії приймаючих країн; зростання терміну перебування за кордоном; збільшення частки жінок серед трудових мігрантів.

7. Порушується морально-психологічний клімат у суспільстві через значну міграцію молоді та жінок. Частка нелегальних мігрантів серед жінок становить 7–10%. У свою чергу, аналіз вікової структури свідчить, що серед мігрантів найвищою є частка осіб у віковій групі від 28 до 40 років.

Зростання міжнародної трудової міграції внаслідок вищезазначених проблем, загострення яких очікується із підписанням угоди про вільну торгівлю вимагає посилення захисту вітчизняних мігрантів за кордоном, у тому числі шляхом забезпечення його нормативно-правової урегульованості. Враховуючи те, що Україна на сьогодні уклала 11 двосторонніх міжнародних договорів у сфері працевлаштування (з Азербайджаном, Білорусією, Вірменією, В'єтнамом, Латвією, Литвою, Лівією, Молдовою, Польщею, Португалією, Російською Федерацією), виявляється доцільним запровадження дієвого механізму вдосконалення міграційної політики, яка б забезпечувала високий ступінь захисту мігрантів.

У цьому контексті, з метою посилення правового та соціального захисту громадян України за кордоном, необхідно привести у відповідність Закон України «Про ратифікацію Європейської конвенції про правовий статус працівників-мігрантів» відповідно до законодавства приймаючої сторони в частині закріплення гарантій дотримання прав і свобод українських громадян на законодавчому рівні за кордоном.

Україна залишається головною транзитною країною для незаконних мігрантів з Азії, арабських країн та країн Африки, потік яких невпинно зростає. Для більш результативного вирішення цього питання Державна прикордонна служба України (ДПСУ) за допомогою ЄС повинна впроваджувати реформи для перетворення ДПСУ на правоохоронний орган, що відповідає нормам ЄС. Ініціативу створення єдиної прикордонної служби підтримали Італія, Німеччина і Великобританія. У червні 2007 р. Кабінет Міністрів України прийняв Постанову «Про затвердження Державної цільової правоохоронної програми «Облаштування та реконструкція державного кордону на період до 2015 року». Пріоритетним у цьому напрямку має стати створення сприятливих умов для розвитку транскордонного співробітництва та використання транзитного потенціалу України.

Не передбачений механізм надання притулку в Україні. Упродовж 2007 р. спостерігався певний занепад, що призвело до значного відставання у розгляді заяв на отримання притулку. Закон України «Про біженців» також має кілька недоліків, наприклад, застосування передбаченої цим законом процедури прискороного розгляду. Важливо, щоб цей закон містив положення щодо недопущення дискримінації біженців за расовими та релігійними ознаками або за країною походження (це питання є важливим для етнічних чеченців з Російської Федерації, яких зазвичай не визнають).

Потребує вдосконалення Програма інтеграції України до ЄС, підрозділ 4.1, яка передбачає національний режим та недискримінацію для іноземних громадян, які перебувають в Україні на законних підставах. Приведення в дію таких інструментів регулювання легальної міграції з України до ЄС, як загальні і спеціальні квоти, тести на потреби ринку праці, візовий режим, дискримінаційний режим для українських компаній, заснованих у країнах ЄС щодо найму працівників з інших країн, нелегальна міграція залишається єдиною можливим засобом забезпечення «четвертої свободи» ЄС – вільного руху робочої сили з усіма негативними наслідками для конкурентоспроможності людського капіталу України. З огляду на інтереси держави всі ці етапи мають бути докладно регламентовані імміграційним законодавством для того, щоб в'їзд, перебування і виїзд мігрантів і звичайних іноземних громадян мали легальний характер.

У випадку відсутності достатньо ефективних інструментів формування механізму міжнародної міграції людських ресурсів за умови створення в Україні зони вільної торгівлі вірогідними видаються наступні негативні наслідки:

1. Зростання безробіття внаслідок закриття підприємств, що не витримують конкурентної боротьби. Вихід конкурентоспроможних іноземних компаній на вітчизняний ринок призведе до закриття неефективних вітчизняних підприємств та, як наслідок, створить тимчасове безробіття пов'язане з вивільненням та перекваліфікацією персоналу. Вже сьогодні значна кількість підприємств Львівської області є збитковими, а із розширенням зони вільної торгівлі цей показник збільшуватиметься. Питома вага збиткових малих підприємств становила 32,5% від їх загальної кількості (у 2006 р. – 34,2%). Зокрема, таке становище спостерігалось у більшості країн – кандидатів на вступ до ЄС (сьогодні нових членів ЄС), що, в підсумку, вплинуло на негативні тенденції розвитку ринку праці, зокрема підвищення рівня безробіття. Передбачається, що ситуація погіршиться із вступом України до зони вільної торгівлі, особливо у її західних областях через велику кількість підприємств, зосереджених у секторі підприємництва, що є найбільш вразливим до змін зовнішнього середовища.

2. Збільшення масштабів міжнародної трудової міграції, пов'язане з тим, що урядами країн ЄС заохочується «приплив» відносно «дешевих» та кваліфікованих трудових мігрантів з України, зокрема, через низький рівень зайнятості на внутрішніх ринках. Так, за останні два роки у країни – члени ЄС виїхало близько 30 тис. осіб, з них 78% – у Польщу, решта в Угорщину та незначна кількість у Словаччину, Литву та Латвію. Враховуючи різну інтенсивність руху, а також той факт, що українці щороку понад 15 млн разів виїжджають за кордон, можна підрахувати, що громадяни України приблизно 1,4 млн. разів на рік виїздять за кордон із трудовими і близько 3 млн разів – із комерційними цілями. За оцінками Міністерства праці та соціальної політики, за кордоном працює 2,5–3 млн громадян України. Загрозою є те, що трудові мігранти, які вже зараз, (а також члени їх сімей, що суттєво збільшує масштаби проблеми) є потенційними мігрантами, і Україна втрачає представників наступного покоління. У регіонах з великим рівнем еміграції спостерігається таке явище, як «соціальне сирітство». У країнах, для яких частково відкрито ринки праці країн ЄС, спостерігається дефіцит людських ресурсів у певних секторах. Так, у Польщі зараз бракує вчителів, медичного персоналу, спеціалістів із середньою технічною освітою, є дефіцит у будівництві та сільському господарстві.

3. Зростання нелегальної частки мігрантів за рахунок продовження практики застосування короткотермінових квот. Так, у Польщі за відсутності квоти загальний дозвіл на працевлаштування видають лише на 1 рік (з продовженням до 1,5 року), у будівництві або сфері послуг згідно з угодами між компаніями – на 2 роки (з продовженням до 2,5 років). У Словаччині довгострокові дозволи надають на 1 рік (з продовженням до 1,5 року), сезонні – до 6 місяців (до 1 року), дозволи для працівників, які виконують комерційні контракти, – до 2 років (з продовженням до 3 років і до 4 – для керівників) із застосуванням квот. Аналогічні квоти застосовують у Чехії щодо довгострокових і сезонних дозволів з щорічним встановленням квот відповідно до ситуації на ринку праці, в Литві і, в частині щорічного квотування, – в Латвії.

Такі короткотермінові квоти провокують зростання нелегальної частки мігрантів, що бажають продовжувати працювати за кордоном. Тобто, для країн ЄС-27 важливішою для ринку праці є нелегальна міграція людських ресурсів, масштаби якої обумовлені й меншим впливом мовного бар'єру.

4. Посилення криміналізації суспільства та зниження рівня і якості життя в Україні. У результаті широкомасштабної імміграції людей, а особливо нерегульованої, нелегальної, можуть постати серйозні проблеми в країні, яка їх приймає, з такими негативними наслідками, як зростання злочинності, інфекційних захворювань, посилення етнічної напруженості та виникнення соціальних конфліктів. За свідченням експертів, Україна сьогодні є найбільшою транзитною зоною в СНД, і показник кількості нелегальних мігрантів, які залишилися на території країни, перевищує загальноєвропейські норми в 20–25 разів. За оцінками Міжнародної організації з міграції, щороку нелегально в різні країни світу переправляють близько 4–5 млн осіб, що приносить прибуток від 5 до 7 млрд доларів США.

5. Збільшення трудової міграції сільського населення та неефективне використання ресурсів праці. Ризиком для України в разі формування зони вільної торгівлі стане масштабна трудова міграція сільського населення, що знижує середньогалузеву ефективність функціонування людських ресурсів через механічне завищення зайнятості в аграрному секторі за рахунок обліковування зайнятості в особистих селянських господарствах. За останній рік чисельність зайнятих у секторі скоротилася на 352,5 тис. осіб, а найменших працівників – на 122,8 тис. осіб. З 2006 р. позначилася тенденція скорочення зайнятих в особистих господарствах, що цілком корелює зі скороченням в останні два роки виробництва сільськогосподарської продукції в особистих селянських господарствах. Суттєвими залишаються проблеми формування в аграрному секторі високоякісного рівня трудового потенціалу: фахівці з неповною та базовою вищою освітою становлять 14,9% облікової кількості штатних працівників (загалом по економіці – 24,7%), ще більш різка різниця щодо фахівців з повною вищою освітою – 8,7 і 27,3%.

6. Зниження рівня конкурентоспроможності вітчизняних працівників. На вітчизняному ринку праці вже існує дефіцит кваліфікованої робочої сили. Особливо відчутний брак спеціалістів робітничих та інженерних професій: за даними державної служби зайнятості, на початок 2008 р. 57% усіх заявлених вакансій припадали на робітничі професії.

Результати соціологічного обстеження засвідчили, що лише близько 29% працівників вважають себе конкурентоспроможними у ринкових умовах господарювання; 48,9% опитаних усе ж спробують адаптуватись до запропонованого режиму роботи, однак 61,4% не згодні пристосовуватись до неприйнятних умов праці і спробують змінити місце праці або виїхати за кордон.

7. Посилення диференціації рівня оплати праці в регіональному та секторальному розрізах. Як відомо головними мотивами міжнародної трудової міграції українців виступають потреби у покращенні матеріального

добробуту та соціального статусу. У цьому контексті негативним є існуюча в Україні значна диференціація рівня заробітної плати працівників за видами економічної діяльності. За даними Держкомстату України, серед 9,2 млн працівників, зайнятих у різних видах економічної діяльності 4,1% нарахована заробітна плата не перевищувала законодавчо встановленого розміру мінімальної заробітної плати³. Попри суттєве зростання середньої номінальної заробітної плати, зберігається відставання України від переважної більшості європейських країн. Більше того, згідно зі стандартами ЄС, середня заробітна плата має бути вищою за прожитковий мінімум приблизно у 3 рази. За даними 2007 р., в Україні погодинна оплата праці є надто низькою порівняно з країнами Євросоюзу і становить менше 1,5 євро, тоді як середні погодинні витрати на оплату праці в промисловості в країнах ЄС становили від 10,60 євро в Португалії, 14,37 – в Греції, 15,22 – в Іспанії і до понад 30 євро в Бельгії, Данії та Люксембурзі, при середньому показнику по ЄС – 19,91 євро/екю.

Механічне підвищення мінімальної заробітної плати впродовж 2005–2007 рр., не зумовлене відповідним зростанням продуктивності праці, не розв'язало системних суперечностей в оплаті праці і не спонукало роботодавців до висвітлення доходів найманих працівників. Найбільша частка найманих працівників, які мали заробітну плату нижчу від мінімальної, спостерігається в рибальстві – 16,9%, у сільському господарстві – 15,6%, у сфері надання комунальних послуг та у сфері культури – 8% .

8. Загроза національній безпеці України, зокрема ці загрози стосуються негативних наслідків від нелегальної міграції, які виявляються через збільшення кількості нелегальних мігрантів з підробленими чи незаконно отриманими паспортами. За оцінками, у середньому кожен нелегальний мігрант платить організаторам перевезень за проїзд територією України 5–6 тис дол. США, у зв'язку з цим діяльність злочинних угруповань, які організують і контролюють нелегальну міграцію через Україну, не є збитковою і буде розвиватися. Відсутність повноцінної системи імміграційного контролю може бути конкретизована «м'якістю» візової політики України, відсутністю контролю за діяльністю фізичних та юридичних осіб, які запрошують до України і приймають іноземців, наявністю розширеної підсобницької бази нелегальної міграції на території України, можливістю тривалого нелегального проживання, безконтрольного пересування, відсутністю дієвого механізму виселення та депортації іноземців з України може використовуватися терористами. Ще однією загрозою є контрабанда людей, яка в Україні буде розвиватися за умови формування зони вільної торгівлі. У даному напрямку доцільним вважається визнання її як окремого виду злочину проти держави та передбачити в цьому контексті системи покарань. У Польщі, Словаччині,

³Офіційний інтернет-ресурс: сайт Міністерства праці і соціальної політики http://www.mlsp.gov.ua/control/uk/publish/article;jsessionid=19D0BF6B29D02E9D1242A10DE7A69CAF?art_id=78655&cat_id=34942.

Угорщині, Болгарії контрабанда людей визначається як окремий вид злочину проти держави і карається дуже суворо⁴.

З огляду на вищенаведені негативні наслідки міжнародної міграції робочої сили, пов'язані із вступом України до зони вільної торгівлі, потрібно вжити заходи щодо її регулювання. У нинішніх умовах міграційна політика держави має включати в себе систему правових, адміністративних, організаційно-фінансових заходів та інформаційного забезпечення для впорядкування міграційного простору, регулювання міграційного руху населення з позицій національних пріоритетів, кількісного та якісного складу міграційних потоків, їх соціальної, демографічної та економічної структури. А саме видається пріоритетною реалізація таких заходів:

1. Забезпечення правового захисту вітчизняних працівників за кордоном шляхом активізації роботи у цьому напрямі Міністерства закордонних справ. Значна кількість трудових мігрантів за кордоном викликає необхідність у розширенні сфери діяльності консульських служб із забезпечення прав та інтересів мігрантів. Враховуючи позитивний досвід деяких країн у питаннях легалізації нелегальних мігрантів (Італія, Португалія, Іспанія, Польща, Чехія) потрібно розглянути питання про запровадження державного контролю за працевлаштуванням українських громадян відповідно до квоти, визначеної на підставі міждержавних домовленостей. У разі визнання запровадження такого контролю розглянути питання про створення спеціалізованого органу державного управління (Державне агентство), до компетенції якого входили б питання, пов'язані з працевлаштуванням громадян України у країнах – членах ЄС,

2. Розробка механізмів надання правового захисту і соціальних гарантій в Україні трудовим мігрантам на час їхнього перебування за кордоном за умови повернення на батьківщину через відкриття на базі дипломатичних представництв у приймаючих країнах консульських центрів для трудових мігрантів, у тому числі й нелегальних; взаємодія з осередками українських діаспор для залучення їх до роботи з надання інформаційно-консультаційних послуг нелегальним українським мігрантам, які перебувають у цих країнах; надання допомоги на державному рівні щодо захисту інтересів трудових мігрантів у вирішенні трудових конфліктів з іноземними роботодавцями.

3. Збільшення зайнятості населення шляхом формування гнучкого ринку праці через розробку спільного плану дій про виділення окремими членами ЄС (Португалія, Іспанія, Італія, Греція та ін.) квоти на працевлаштування громадян України як «країни-сусіда» Євросоюзу. Проведення структурної реформи ринку праці, сприяння географічній мобільності людських ресурсів на внутрішньому ринку, через пропаганду мобільності, відміну адміністративних бар'єрів, розвиток іпотеки, що реально збільшить кількість

⁴ О. У. Хомра. Нелегальна транзитна міграція як загроза національній безпеці України.

робочих місць, велику частину яких повинні становили частково і тимчасово зайняті робітники, при цьому часткова і тимчасова зайнятість повинна бути спрямована на підвищення частки участі жіночої праці. Окрім того, створення сприятливих умов для використання коштів, зароблених за кордоном, для розвитку власного бізнесу через надання консультацій з бізнес-планування та організації підприємництва, спрощення процедур реєстрації підприємств у регіонах масової трудової еміграції.

4. Лібералізація руху людських ресурсів. Лібералізація руху осіб має супроводжуватися інтеграцією України та ЄС у галузі освіти, соціального забезпечення, лібералізацією візового режиму, а також розвитком нових галузей економіки та нового типу підприємств, які мають потенціал інвестувати в європейську економіку та бути конкурентними на європейському ринку. Крім того, аби уникнути негативних асиметричних ефектів від лібералізації руху працівників і здійснення економічної діяльності у відносинах з ЄС, уряд України повинен продовжити реформи, спрямовані на поліпшення бізнес-клімату в Україні, зменшення рівня корупції, запровадження сприятливішої для розвитку малого та середнього підприємництва податкової політики. Тому лібералізація руху осіб, передбачена угодою про вільну торгівлю між Україною та ЄС, має супроводжуватися наближенням українського законодавства, норм і стандартів до європейських.

5. Суттєве зменшення обсягів нелегальної міграції. Для врегулювання цього питання доцільно використати досвід країн Центральної та Південно-Східної Європи, яким вдалося забезпечити тимчасове легальне працевлаштування частини своїх громадян у країнах ЄС завдяки відповідним угодам, що передбачали заохочення до роботи кваліфікованих трудових мігрантів, а також сприяння припливу з-за кордону молоді, надання їм допомоги в отриманні житла та з'єднанні сімей, зокрема забезпечення соціального захисту трудових мігрантів.

6. Протидія торгівлі людьми повинна базуватися на системному підході і бути спрямована на допомогу Уряду України та громадськості. За даними Міжнародної організації міграції, більшість незаконних мігрантів намагаються в'їхати в Україну через українсько-російський кордон (понад 80% затриманих) та українсько-білоруський кордон (11%), та виїхати через українсько-словацький (майже 60%) та українсько-польський (20%) кордони. Попередження та запобігання торгівлі людьми має проводитись шляхом поширення інформації з метою підвищення поінформованості громадськості; надання підтримки правоохоронним органам, законодавчій та судовій гілкам влади в підвищенні ефективності протидії злочинам, пов'язаним з торгівлею людьми; шляхом надання їм допомоги безпосередньо або захисту і реінтеграції потерпілих від торгівлі людьми – через мережу громадських організацій – партнерів МОМ.

7. Підвищення конкурентоспроможності робочої сили через реформування системи професійної освіти та підготовки кадрів. Визначальним у цьому контексті має стати розробка та затвердження національної стратегії

реформування системи освіти, яка ґрунтується на впровадженні нових стандартів навчання на конкурсній основі та забезпеченні механізмів моніторингу якості, запровадженні стратегії ціложиттєвого навчання, надання більш інтегрованої та послідовної професійної підготовки, розроблення навчальних планів, узгоджених з потребами розвитку ефективних механізмів соціального діалогу для гарантування відповідності професійної підготовки вимогам ринку праці.

Література

1. Офіційний інтернет-ресурс Міністерства праці і соціальної політики // <http://www.mlsp.gov.ua/control/uk/publish/article.jsessionid>.
2. Офіційний інтернет-ресурс: сайт Міністерства праці і соціальної політики http://www.mlsp.gov.ua/control/uk/publish/article.jsessionid=19D0BF6B29D02E9D1242A10DE7A69CAF?art_id=78655&cat_id=34942.
3. Демографічна ситуація в Україні у 2007 році. Експрес-бюлетень. – К.: Держкомстат України, 2008. – 36 с.
4. Хомич Л. В.; Писаренко С. М.; Чекан І. А.; Куревіна І. О. Міжнародна міграція з України як чинник впливу на стан людського капіталу // Офіційний Інтернет-ресурс: сайт Національного інституту стратегічних досліджень <http://www.niss.gov.ua/book/Analit2007/index.htm>.
5. Аналітична записка до секретаріату Президента України / Ризики розвитку економіки України від формування зони вільної торгівлі: аспекти міжнародної міграції трудових ресурсів // Куревіна І. О., Іляш О. І. / Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень <http://niss.lviv.ua/analytics/98.htm>

Стаття надійшла до редакції 5 березня 2009 р.